Ольга Миголинець

СЕМАНТИЧНА МОТИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВІРКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Випуск 16
УДК 811.161.2[282+373.2] (477.87):61
Миголинець О. Семантична мотивація лексики народної медицини в українських закарпатських говірках; 8 стор.;
Кількість бібліографічних джерел – 6; мова українська.

Анотація. У статті на матеріалі українських закарпатських говірок подається семантична мотивація лексики народної медицини. Ми виділили понад 10 тематичних груп, які стосуються назв, що вказують на ділянку запалення; назв, утворених за найхарактернішою ознакою захворювання; назв, зумовлених зовнішньою подібністю хвороби чи її симптому до рослини; назв, в основі яких лежить звуконаслідувальний характер, тощо. На основі нашого дослідження можна зробити висновок, що за ознаками номінації лексика народної медицини українських закарпатських говірок дуже різноманітна.

Ключові слова: назва, лексика народної медицини, українська мова, українські закарпатські говірки, семантична мотивація, тематичні групи.

Summary: The article under consideration (based on the material of Ukrainian, Transcarpathian dialects) is dedicated of the analyses of the semantic motivation of folk medicine lexis. The author has singled out more than 10 thematic groups, touching upon: the names pointing to the place of inflammation; those, formed after the most characteristic feature of the disease; the names, preconditioned by the outer similarity of the disease or its symptoms to plant; names caused by onomatopoeia etc. The author has come to the conclusion that the features underlying the nomination of folk medicine lexis of Ukrainian Transcarpathian dialects are very different.

Key words: the name, lexis of folk medicine, the Ukrainian language, Ukrainian Transcarpathian dialects, semantic motivation, thematic groups.

Вивчення словникового складу українських народних говорів є одним із невідкладних завдань української діалектології. Адже лексична система української загальнонародної мови не може бути повністю досліджена без глибокого вивчення її діалектних систем.

В українській регіональній лексикології намітилось в основному два підходи до вивчення лексики місцевих діалектів: тематичний, що ґрунтується, як відомо, на дослідженні лексики за тематичними групами, і проблемний, який зводиться до розв'язання на лексичному матеріалі різних проблем, наприклад, взаємодії говорів і мов, співвідношення лексичної системи говорів із системою літературної мови, походження, зміни й розвитку діалектної лексики тощо.

Вивченню словникового складу мови за тематичними групами у сучасній україністиці присвячено ряд досліджень – про лексику рибальства, назви спорідненості та свояцтва, одиниць виміру та ваги, сільськогосподарських культур, ботанічну, побутову лексику тощо. Однією з груп такої лексики є лексика народної медицини. Наше дослідження стосується тематичних груп цієї лексики, які ми виділили на основі зібраного матеріалу у 80 говірках Закарпатської області.

1. Перша тематична група (вона є найпоширенішою) стосується

Назв, які вказують на ділянку запалення:

мигда́ли, манду́ли "ангіна", "лімфаденіт", *мигда́лки, мигда́лики* "лімфаденіт" (під час хвороби нерідко можливе нагноєння миндалин – вузлоподібних накопичень лімфоїдної тканини у слизовій оболонці верхніх дихальних шляхів людини), *гла́нди* "ангіна" (подібна мотивація), *почере́ви́на, почере́у́ниц'а* "дизентерія" (назви зумовлені різкими болями у шлунку. Пор. *почере́вина* "нижня частина живота", *почеревниця* "кривавий пронос" [5, III, 391]), *о́стриї живо́т* "апендицит", *сл'іпоки́шка, сл'іпа́ ки́(ы)шка* "т.с." (назва вказує на місце запалення черв'якоподібного відростка сліпої кишки – апендицит), *зау́шниц'а* "епідемічний паротит" (мотивується припухлістю привушної залози. Пор. *зау́шниця* "пухлина позаду вуха" [5, II, 112]), *заву́шник* "ангіна" (під час хвороби іноді здається, що біль передається і на ділянку вуха), *грудни́ц'а, моло́чниц'а* "мастит" (хвороба вражає молочну залозу. Пор. *грудни́ця* "передня частина грудей, де знаходиться грудна кість" [5, I, 332]), *жа́лези, жел'узи́* і под. "лімфаденіт" (назви зумовлені запаленням лімфатичних вузлів), *н'іхтиц'а, зан'і(у́)хтиц'а, підн'іхтиц'а* і под. "панариций" (назви вказують на ділянку накопичення гною – за *нігтем*, під *нігтем*. Пор. *зано́гтиця* "т.с." [5, II, 73]), *пі(у)дйази́чниц'а* "пліснявка" (назва вказує на місце появи білих плям у ротовій порожнині. Пор. *під'язи́чниця* "вид дитячої хвороби" [5, III, 185]), *т'імйани́ц'і* "лупа" (назва вказує на ділянку голови, на якій з'являється лупа. Пор. *тіменица* "бруд, який утворений від нечистот на тімені у немовлят" [5, IV, 265]), *гарта́ла* "зоб (воло)" (назва є результатом перенесення анатомічної назви на хворобу, *гарта́ла* "горло, гортань") [4, I, 472].

2. Назви, утворені за найхарактернішою ознакою захворювання:

а) назви, що вказують на забарвлення шкіри під час хвороби:

ро́жа, ружи́ц'і, червону́ха, чел:ену́ха, красни́ц'а, красну́ха "бешига" (на думку Я.Вакалюк, назви зумовлені гострим запаленням шкіри, яка

стає рожевою чи яскраво-червоною [2, 8]), *ру́жа, красни́ц'а* "фурункул" (та сама мотивація), *черві́нка, червени́ц'а, чел:е́на (черве́на)* "дизентерія" (зумовлені рідкими виділеннями, що містять домішки крові. Пор. ще *черві́нка:* 1. кривавий понос, дизентерія; 2. брюшний тиф [5, IV, 453]), *син'а́к, сини́ц'* "синець" (назви від прикм. *синій* і свідчать про те, що від удару на тілі залишається посиніле місце), *р'аботи́н'а, р'апки́(ы), р'а́пка* (одн.) "веснянки" (похідні від прикм. *рябий* і мотивуються наявністю на шкірі деяких людей дрібних жовтувато-бурих або коричневих пігментних плям. Пор. *ряботи́ння:* 1. сліди від віспи на обличчі; 2. руді плями на шкірі рудих людей; плями на обличчі у вагітної жінки [5, IV, 92]), *пістраки́(ы), пістр'іпи́(ы)* "веснянки" (та сама мотивація; назви, можливо, є похідними від рос. прикм. *пестрый* "рябий". Пор. *пістряк* "веснянки" [5, III, 188]), *моло́чниц'а* "пліснявка" (мотивується кольором плям, які з'являються на слизовій оболонці ротової порожнини), *жоут аниц а, жоўт'а́чка, жо́ўчка* і под. "жовтяниця" (на думку Я.Вакалюк, подібні назви є дериватами кореня *жовт-*, який відбиває одну із характерних ознак цього захворювання: забарвлення склер, шкіри, слизових оболонок тощо в жовтий колір внаслідок надлишкового відкладання жовчних пігментів [2, 17]. Пор. ще *жовтяниця* "т.с." [5, I, 490]), *позоло́та, позоло́тниц'а* "т.с." (та сама мотивація);

б) назви, що вказують на морфологічний елемент:

гнуїн'і чир'аки́ "карбункул", *гнойа́ўка* "вугор", *гноїни́к, гнойа́к* "фурункул" (назви зумовлені появою на тілі людини фурункулів, які можуть нагноюватися. Пор. *гноянка* "гнійний прищ" [5, I, 295]), *суха́р'* "мозоля" (назва вказує на вид мозоля), *мокри́ц'а* "лишай" (назва пояснюється тим, що лишай може являти собою пухирці з прозорим водянистим складом. Пор. ще *мокри́ц'а* "мокре місце, болото" [5, II, 440], *мокро́та* "харкотиння" (мотивується характером виділень під час кашлю);

в) назви, зумовлені суб'єктивними симптомами:

свербл'а́чка, шу́панка "короста", "лишай", *чу́ханка, чу́халка, чу́хтанка* "короста" (під час цих захворювань у хворого виникає нестерпний свербіж, який примушує його чухатись), *тр'асу́чка* "малярія", "епілепсія" (людину трясе. Пор. *трясу́чка, трясця, трястя* "лихоманка" [5, IV, 292]), *кол'ани́ц'а (-і)* "рахіт" (мотивується болем у кінцівках), *ла́манка, ла́мл'ачка* "ревматизм" (захворювання може супроводжуватися болем у суглобах. Пор. *ламани́на* "т.с." [5, II, 342]).

Близькою до цієї підгрупи є назви, що вказують на захворювання дихальної системи: *заду́х, заду́ха, задиха́чка, уду́ш':а, уду́шка, йаду́ха, йадухли́ўка* (назви зумовлені патологічним станом, що характеризується періодичними нападами ядухи з утрудненням видиху або вдиху. Пор. *за́дих, заду́ха* "астма" [5, II, 35, 37]), *ди́хаўка, дихави́ц'а* і под. "стенокардія" (та сама мотивація. Пор. *дихави́ця* "задуха" [5, I, 385]), *зада́ўка, задаўл'а́чка* "епідемічний паротит", "лімфаденіт" (біль у ділянці запаленого лімфатичного вузла, що зумовлює важке дихання людини, пояснює ці назви), *хрипота́* "ангіна" (ця назва на вказану хворобу перенесена із загальної назви *хрипота* "утруднення в диханні, що супроводжується сиплими звуками" [3, 1573] і зумовлена тим, що під час ангіни людина втрачає голос, хрипне. Пор. *хрипо́ти* "катар бронхів" [5, IV, 414]).

3. Назви, мотивовані формою висипів чи утворень на шкірі людини:

міхірц'і "вітряна віспа" (похідне утворення від *міхур* "пузир, пухир"; форма висипів на тілі має округлий характер. Пор. *міху́р,міхуре́ць* "водяний пузир" [5, II, 434]), *міху́рка* "вугор" (та сама мотивація), *лоптйа́чка, лопт'а́чка* "короста" (очевидно, утворені на українському ґрунті від уг. *labda* "м'яч, кулька" і мотивуються формою чиряків на тілі людини), *ґу́ўбиц'а* "гуля" (очевидно, пов'язана з уг. *gomb* "ґудзик"; подібність за формою), *ґу́л'а, гул'ова́тойе* "зоб" (лексема *ґу́л'а* на описувану хворобу перенесена із загальної назви. Мотивація зрозуміла: хворобливе розширення щитовидної залози виступає на шиї у вигляді гулі).

4. Назви, зумовлені зовнішньою подібністю хвороби чи її симптому до рослини:

пе́рчик (пи́рчик), по́прик "бородавка", "родимка", *попе́р* "родимка" (назви виникли на основі перенесення назви рослини на хворобу на основі їх зовнішньої подібності), *йа́рчи(і)к, йа́рицʼ* "ячмінь" (назви вказують на подібність за формою з рослиною ячменем і є утворенням від уживаної в цій говірці назви хлібного злаку ячменю – йариц', *йа́блуко, йа́блучко* "більмо" (на думку Я.Вакалюк, назви утворені у результаті перенесення назви ока "очне яблуко" [2, 16]). Мотивація ще однієї назви – *кропи́ўниц'а* "висип" теж не обійшлася без зв'язку з рослиною, але тут вона дещо інша: назва зумовлена тим, що висип на тілі людини може з'явитись після контактів з кропивою.

5. Назви, що мотивуються зовнішньою подібністю хвороби чи її симптому до тварини та її забарвлення:

йіжови́на "бородавка" (споріднене з іменником *їжак* і мотивується зовнішнім виглядом бородавки), *ластови́н'а* "веснянки" (пов'язується з назвою птаха *ластівка*; може бути похідним від псл. **lasъ* "темний з білою плямою чи смугою (плямистий), до якого зводиться й ластівка (назва птаха. Пор. *ластови́ння* "веснянки" [5, II, 346]), *жа́ба, коро́паўка* "стенокардія" (назва мотивується тим, що у хворого створюється враження, що на його грудях ніби сидить жаба, яка заважає йому вільно дихати), *сви́нка* "епідемічний паротит" (назва зумовлена тим, що під час хвороби сильно напухає шия хворого, нагадуючи шию свині), *зе́бри* "пліснявка" (назва мотивується смугоподібним забарвленням ротової порожнини під час цієї хвороби), *ку́р'аче (ку́рйаче, ку́р'ачойе, о́ко* "мозоля" (вказує на форму мозолі: подібна до ока свійської птиці), *жабл'а́чка* "бородавка" (в основі назви – народне уявлення про появу бородавки на місці жаб'ячого посліду чи плювка).

6. Назви, в основі яких лежить звуконаслідувальний характер:

ікаўка, іканка, гикаўка, шчикаўка, шчикан'а, шчикалка, шчикачка "гикавка" (назви від коротких уривчастих звуків, що викликаються мимовільними рухами, під час скорочення діафрагми), *бух(г)ика, бух(г)икан'а, бугука, бугукан'а, бр'охан'а, кафкан'а* "кашель" (назви є звуконаслідувальними утвореннями, близькими до *бух*. Пор. *бухикання* "т.с." [5, I, 117]), *нчіхалка, чіхаўка* "нежить", *хаўкан'а* "зівання" (пор. укр. *хавкати* "жадібно їсти"; звуконаслідувальне [6, IV, 215]), *трин'кати, шишл'ати* "шепелявити", *зайіка, заіка, заги(ы)ка, загіка, загака, загаклівий, ги(ы)кавец', заги(ы)кливец'* і под. "заїка" (пор. *гикавець, гикавий, заїка* [5, I, 282; II, 43]), *бух(г)ікало, боги(ў)кало, кахи(ы)кало, беўкало* "кашлюн", *трин'кавий* (споріднене із *тринькати* "бренькати, тихо награвати, теревенити" [6, IV, 98], *шишл'авий, фиўлавий* "шепелявий".

7. Назви, мотивовані емоційним ставленням населення до хвороби:

дурна гор'ачка, дурн'ачка, дурноха "черевний тиф", "марення" (пор. *дурноха, дурнячка* "тиф, нервна гарячка" [5, I, 458]), *фрас* (пояснюється збудженим станом людини під час цієї хвороби. Пор. *фрас* "збудження, гнів" [5, IV, 379]), *нечиста* "епілепсія", *зла (чорна, страшна, нечиста, погана, пі(ў)л:а, недобра) хворота (хвороба)* "т.с." (епілепсія, за загальнопоширеними поглядами, викликалась вселенням в організм злого духа. А звідси і назви [1, 35]), *сомарс'кий кашел'* "коклюш" (прикм. *сомарський* походить від уг. *szamár* "дурний").

8. Назви, утворені за назвою їх причини:

глисти, червакі, хробакі "гельмінтоз" (за назвою збудника хвороби), *болот'анка* "малярія" (причина захворювання – важке повітря на болотах; крім того, малярійні комарі звичайно водяться на болотистих місцевостях), *випук, про(у)рва, пр'ірван'а, прурванка* "грижа" (зумовлені дефектом внутрішніх органів), *нетраулен'а, неперетраўлен'а* "диспепсія" (мотивуються порушенням травлення), *короста, коростаўка* "короста" (це інфекційне шкірне захворювання з'являється у результаті проникнення в шкіру людини коростяних кліщів. Пор. *короста* "т.с.", *коростаўка* "жінка, хвора на коросту" [5, II, 287]).

9. Назви, в основі яких лежать власні назви:

боткіна "жовтяниця" (від прізвища вченого, який уперше описав цю хворобу. Пор. рос. *болезнь Боткина* "т.с."), *сифіл'іс (с'іфіл'іс), с'іфак* (від імені пастуха Сепіла в Овідія, який мав цю хворобу).

10. Назви, зумовлені часом протікання хвороби:

н'і(о,у)чниц'а, н'ічниці "плаксивиці", "безсоння" (назви для плаксивиць зумовлені часом найсильнішої плаксивості у дітей. Пор. *нічниці* "безсоння" [5, II, 568]), *н'і(у, ў)чник* "лунатик" (вказує на час несвідомих дій людини).

11. Назви, зумовлені емоційним станом людини під час хвороби:

войатлиўц'і "плаксивиці", синоніми *дурний, дурнувати, дурн'аковати, здур'ілий, здур'іўший, помішаний, ненормал ний, шалений, ушал'ілий, психічний, стуман'ілий, пришелепкуватий, колотний, чухнутий, зийшоў з розуму, хворий на голову* "дурний" виражають стан хворого при психозах.

12. Назви, які мають табуїстичний характер:

Багатством синоніміки відзначаються назви на означення раку – *пек на н'у, шчезло би, тот, тота хвороота, наше т'іло глухойе, тот не сниў би с'а, пропало би;*

інсульту – *гута, ўбила гута, забила гута* (останні свідчать про летальний кінець хвороби), *шл'ак трафиў*;

вагітної жінки – *т'ашка, ў положен'у, ў такім стан'і, не сама, така, така поўна, у над'іўі, ужe кисне;*

проносу – *гонит на прохід, прот'ало го.*

Зафіксовані також поодинокі назви *та хороба* "пухлина", *пудвійало вітром* "параліч".

Як видно з наведеного фактичного матеріалу, за ознаками номінації лексика народної медицини українських закарпатських говірок дуже різноманітна. Вивчення і лінгвістичний аналіз досліджуваної групи лексики сприятимуть поповненню і вдосконаленню медичної наукової термінології, процес уніфікації якої в українській мові все ще триває.

Література

1. Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – Київ: Наукова думка, 1990. – 231 с.
2. Вакалюк Я.Ю. Лексика народной медицины украинских говоров Прикарпатья (на материалах говоров Ивано-Франковской области): Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Ужгород, 1974. – 26 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – Київ, Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
4. Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука: В 7 т. – Київ: Наукова думка, 1982-2006. – Т. 1-5.
5. Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка: В 4 т. – Київ: Наукова думка, 1996-1997.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Москва: Прогресс, 1964-1973. Т. 1-4.

Миголинець Ольга Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ.